

сповідників, які піддавалися нападам активних на той час спільнот та угруповань. Окрім того, єдиним засобом донесення ісламських закликів до віддалених регіонів були мандрівки мусульман, пов'язані зі значними небезпеками, що також потребували відповідних захисних дій. Сьогодні ж, у глобалізованому світі, де є можливість вільного пересування й поширення інформації за допомогою новітніх медійних засобів, концепція джихаду як оборонних дій взагалі втрачає свою актуальність.

Таким чином, серед основних факторів варіативного застосування концепції джихаду можна назвати: конкретно-історичний характер формування її окремих положень; практику іджтихаду, яка значною мірою легітимує довільність інтерпретацій джихаду, що застосовується в спекулятивних цілях псевдомусульманськими угрупованнями.

6. Релігійне підґрунтя міжнародного тероризму

Терористичні атаки, що вразили Нью-Йорк вересневим ранком у перший рік нового століття, не просто розмежували новітню історію на дві епохи: «перед» і «після». Вони в черговий раз трансформували саме розуміння глобалізації як макросвітового процесу, який – серед усього іншого – генерує новий тип ризиків: транстериторіальних, непередбачуваних, анонімних, ірраціональних і жахливо віктимних. Феномен міжнародного тероризму усвідомлюється відтоді як поліморфне, інтенсивно еволюціонуюче, багатфункціональне явище, чия природа глибоко вкорінена у протиріччя глобалізаційних процесів, а інституалізація терору – зараховується до однієї з найнебезпечніших глобальних проблем сучасності.

Компаративний аналіз численних визначень тероризму, якими сповнений науковий, політичний і правовий дискурс (а за приблизними оцінками експертів, за останнє півстоліття було запропоновано понад 140 варіантів дефініцій)²⁰⁵, свідчить, що до сутнісних рис цього явища здебільшого відносять:

а) організоване, ідеологічно обґрунтоване та систематичне насильство (тероризм найчастіше і визначається саме як «форма організованого насильства»), причому «насильство» в його вузькому значенні, як реальне застосування сили або ж пряма загроза її застосування для завдання фізичної шкоди чи матеріальних збитків;²⁰⁶

²⁰⁵ Зарубіжний дослідник Алекс Шмід (Schmid A.) ще на початку 80-х років XX ст. виділив і порівняв не менше 109 розбіжних визначень тероризму / Див.: Schmid A. *Political Terrorism: A Research Guide to Concepts, Theories, Data Bases and Literature*. - N.Y., 1983, підраховано, що відтоді їх число зросло приблизно на третину.

²⁰⁶ На відміну від вживання терміну «насильство» в широкому значенні, наприклад, як порушення прав людини, обмеження особистої свободи тощо.

б) наявність і прямого і непрямого об'єктів нападу, своєрідна дистанція між безпосередніми жертвами терору («безневинно» віктимних) та особами (групами, організаціями, інституціями), які є дійсним об'єктом терористичного впливу;

в) відкрита чи латентна політична мотивація і спрямованість – тероризм аналізується переважно як форма політичного примусу чи шантажування державних або інших інституцій з метою задоволення висунутих терористами вимог;

г) відносна малочисельність безпосередніх суб'єктів терористичної атаки (що слугує усталеним критерієм відмежування тероризму від інших форм політичної боротьби – воєн, національно-визвольних рухів, партизанської боротьби, політичних фронтів тощо);

д) прагнення до ефекту дестабілізації та невротизації суспільства, медіа-шоку, націленість на вибуховий соціальний резонанс при другорядному значенні змісту бойової операції.

Втім, пошук найліпшої дефініції, яка б інтегрувала всі принципові для розуміння тероризму ознаки, не стільки важко здійснений, скільки швидко втрачає свою методологічну та евристичну цінність. Нова історична стадія буттєвості тероризму аж до перетворення його на інституційовану в глобальному світі соціальну (точніше, асоціальну) практику, обумовлює набуття ним чимдалі нових специфічних ознак. Через те, пропоновані теоретичні конструкти просто не встигають за дійсністю. Тож для когорти вітчизняних і зарубіжних дослідників стає ціннісною установка – відстежувати та осмислювати якісно нові риси сучасного тероризму, замість нескінченних дискусій про його найліпше академічне визначення.

Проведені дослідження підтвердили, що форми присутності і характер функціонування тероризму в глобальному світі істотно змінилися. Аналізуючи й підсумовуючи напрацювання в цій галузі, серед найістотніших рис, притаманних сучасному тероризму, виділимо такі.

І. Формування нового глобального феномену – *міжнародного тероризму як розвинутої, інституційованої системи застосування насильства* із власними особливостями самоорганізації, відтворення та самозабезпечення. Світовий досвід останніх десятиліть доводить, що найвищу ефективність в умовах глобалізації на загал демонструють мережеві децентралізовані структури різного типу зі стійкими каналами переміщення і перерозподілу ресурсів (економічних, фінансових, кадрових тощо) всередині мережі. Терористичні організації, охоплені тенденціями глобалізування, все більше адаптуються саме до такої моделі організації і функціонування глобальних структур. Транснаціональні мережі мобільних терористичних угруповань із потужною ресурсною базою,²⁰⁷ власними каналами

²⁰⁷ Про потужність фінансової бази свідчить хоча б те, що підготовка та здійснення резонансного суїцидного терористичного акту за деякими підрахунками потребує не менше 7 – 7,5 млн. дол. За відомостями Групи контролю за протизаконними угодами (Illicit Transactions Group), що входить до структури ЦРУ, тільки

матеріального, фінансового, кадрового, ідеологічного забезпечення, супутньою легальною інфраструктурою у вигляді гуманітарних, добродійних, просвітницьких та ін. організацій; здатні і готові до взаємодії (від матеріально-технічної до інформаційної та оперативної-бойової), націлені на координацію і синхронізацію дій, а нерідко і на сполучення з державними структурами, – все це є реальністю сьогодення і свідченням еволюції тероризму до якісно нової стадії розвитку. Координація різних сегментів розбудованих мереж здійснюється за рахунок новітніх інформаційних технологій, які дозволяють терористичним угрупованням злагоджено діяти без потреби в єдиному, централізованому і чітко локалізованому керівному центрі.

II. Зміна мети і змісту терористичної діяльності: *із засобу досягнення короточасних тактичних цілей* (скажімо, дестабілізації обстановки в конкретному регіоні чи усунення конкретного політичного діяча), *вона перетворилася на далекоглядну стратегію* навмисного розпалювання політичних, національних, релігійних протистоянь, захоплення чи перерозподілу державної влади, розв'язання партизанської війни, підтримки етностороннього сепаратизму тощо. В умовах глобальної трансформації світопорядку кінця ХХ ст., розпаду держав і нестабільності новодержавних утворень, кризи регіональних і континентальних політичних і військових структур – терористичні угруповання різного типу прагнули скористатися кожною лакуною у сфері національної і міжнародної безпеки для здійснення власних стратегічних намірів. Тож колишні інтерпретації тероризму головно як кримінально-злочинного явища, поступилися місцем його розумінню як феномену геополітичного, а боротьби з ним – як «четвертої Світової війни», де лінія фронту як така відсутня, бо множина плацдармів розосереджена по всій території глобального світу.²⁰⁸ Від 1995 року кількість терористичних актів зростає до 800-2000 на рік, а географія їх реального чи потенційного здійснення – не визнає жодних кордонів. Фактично будь-яка точка світу може виявитися потенційною ціллю терористичної атаки – раптової, ірраціональної, видовищної, афективної; атаки, де кожен локальний точковий удар здатен викликати справді глобальний резонанс.

III. *Технологізація, професіоналізація та спеціалізація терористичної діяльності*, ознаками якої стали: застосування сучасного оснащення, найновіших технічних та інформаційних засобів і технологій, систем озброєння і зв'язку, відкритість до нововведень і модернізації, продумана

Саудівська Аравія через канали своїх благодійницьких фондів витратила за останню чверть століття 70 млрд. доларів на створення приблизно в 20 країнах світу тренувальних таборів, рекрутування найманців, закупівлю зброї та будівництво підконтрольних медресе, мечетей, ісламських центрів [Див.: Игнатенко А. Эпистемология исламского радикализма / А.Игнатенко // Россия и мусульманский мир: Научно-информационный бюллетень / РАН ИНИОН. Центр гуманит. науч.-информ. исслед. – М., 2009. - № 11 (209). – С. 132-133].

²⁰⁸ Див.: Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С.Л. Удовик. – М.: “Рефл-бук”, К.: “Ваклер”, 2002. – С. 340.

структура внутрішньої організації, зовнішніх зв'язків та агентурних мереж, мобільність у часі і просторі, високий рівень професійної підготовки і ретельний підбір кадрового складу, розвинена інфраструктура спеціалізованих шкіл, вербувальних центрів, навчальних баз, використання технологій ідеологічного та психологічного впливу, засобів формування громадської думки тощо. Все це перетворює тероризм на одну із найсерйозніших національних і загальносвітових загроз.

IV. Міжнародний тероризм у сучасних умовах набуває нових функціональних характеристик. Серед числа його реальних і потенційних функцій стають найбільш запотребованим дві: по-перше, тероризм «зарекомендував» себе як *специфічний і високоефективний (якщо відволіктися від моральних оцінок) тип силової політичної боротьби* в умовах протистояння модерним воєнним технологіям та гігантським військовим машинам розвинутих країн (з їхнім потужним арсеналом зброї масового знищення, швидкою концентрацією та перекиданням значних військових сил, могутніми військовими комплексами тощо); по-друге, – *як свого роду індустрія, міжнародний ринок послуг, різновид надприбуткового бізнесу*, який обслуговує зростаючу шерегу клієнтів (нелегальна торгівля зброєю, радіоактивними матеріалами, контрабандний бізнес, внутрішні чи «експортні» послуги для кримінальних синдикатів, наркокартелів та ін.) і водночас є важливим каналом фінансового забезпечення терористичної діяльності.

V. Істотною особливістю системи міжнародного терору, на відміну від інших типів зорганізованого насильства, є, далі, застосування специфічних медіа-технологій – *залякування та деморалізації якомога більшого сегменту населення, нагнітання атмосфери незахищеності, невротичного страху, масової істерії, суспільної паніки*. Особливого символічного і смислового значення набуває при цьому саме випадковість, невибраність, «непередзаданість» жертв та широкий доступ світової аудиторії через медіа-ресурси до віктимного видовища. Стрімкі, раптові, повторювані атаки, де постраждати може будь-хто, будь-де, будь-коли генерують відчуття вразливості й незахищеності, творять простір постійно існуючої, розсіяної, нелокалізованої загрози, жертвами якої стають не стільки загиблі, скільки живі; формують середовище, сприятливе для політичних й психологічних маніпуляцій.²⁰⁹

VI. Нарешті, до числа найсуттєвіших ознак міжнародного тероризму віднесемо *модернізацію та відносну уніфікацію ідеологічних засад терористичної діяльності*. Попри всю строкатість діючих терористичних угруповань, *підґрунтям їх діяльності є подібна ідейна мотивація, найчастіше релігійно-месіанського типу*: скоєння актів насильства виправдовується рятунням світу і боротьбою зі «Світовим Злом». Месіанська ідеологема може сполучатися із сепаратистськими, національно-

²⁰⁹ Див.: Worlds in Collision: Terror and the Future of Global Order / Eds. K.Booth, T.Dunne. – N.Y., 2002.

визвольними, політичними вимогами, ксенофобними і расистськими гаслами, корисливими чи злочинними намірами тощо, але самий процес експлуатації релігійного чинника стає прикметною рисою сучасного тероризму.

Якщо на середину 90-их років ХХ ст. серед 56 відомих на той час терористичних організацій менше половини заявляли про релігійні мотиви своєї боротьби; то на початок ХХІ ст. – серед 170 відстежених діючих угруповань на релігійну мотивацію посилялося близько 68%.²¹⁰ Показово, що експерти все частіше характеризують сучасний міжнародний тероризм як цілеспрямоване застосування насильства «для досягнення політичних, релігійних чи ідеологічних цілей»²¹¹, вказуючи на актуалізацію релігійної компоненти у структурі терористичної діяльності.

Константно спірним у сучасному науковому дискурсі є питання про критерії типологізації тероризму. З одного боку, відбувається постійна модифікація та урізноманітнення форм терористичної діяльності, про що побічно свідчить безперервне множення термінів: «ядерний тероризм», «комп'ютерний тероризм», «кібер-тероризм», «екологічний тероризм», «технологічний тероризм», «РЕБ-тероризм»²¹² тощо, а відтак розбудова стійкої і повної концепції типологізації тероризму стає майже утопічною справою. З іншого боку, через переплетення та злиття різних форм тероризму будь-яка пропонована типологія стає умовною: майже жоден різновид тероризму не вкладається цілком і остаточно у задану типологічну матрицю. Доказом на те, є і зазначений вище процес «зрелігійнення» тероризму, синтезу релігійної ідеології й мотивації з терористичною практикою. Власне, ця проблема і визначила основний зміст даного параграфу.

В останні десятиліття науковий, політичний і медіа дискурс сповнився цілою низкою понять (часто довільно вживаних): «релігійний тероризм», «релігійно вмотивований тероризм», «релігійно-забарвлений тероризм», «тероризм на релігійному ґрунті», «тероризм у релігійній формі», «етнорелігійний тероризм», «релігійно-політичний тероризм», «релігійно-месіанський тероризм» тощо, а разом з тим і сперечаннями щодо адекватності/неадекватності їх змісту. На нашу думку, така понятійна дифузія обумовлена, зокрема, тим, що сполучення «релігійного» і «терористичного» в новітній історії має різний характер, різні форми, різні цілі і різну функціональність. Тож поняття «релігійний тероризм» і, скажімо, «релігійно-забарвлений тероризм» фіксують насправді відмінні за своєю

²¹⁰ После 11 сентября. Типология терроризма [Електроний ресурс]. — Режим доступу: // [http:// antiterror.ntv.ru/article/80.html](http://antiterror.ntv.ru/article/80.html).

²¹¹ Матеріали круглого столу «Політика НАТО у боротьбі з тероризмом» [Електроний ресурс]. — Режим доступу: // www.uncr.soskin.info/material.

²¹² РЕБ – «радіоелектронна боротьба» (застосування засобів виведення з ладу та нейтралізації військових радіоелектронних приладів спостереження, зв'язку, управління, навігації тощо, головним принципом дії яких є випромінення високочастотного імпульсу).

природою суспільно-політичні та ідеологічні феномени, де роль релігійної компоненти істотно різниться.

Погодимось з висновком, що сполучення релігійного й політичного в контексті терористично-силової діяльності може відбуватися двома шляхами: або через сакралізацію вихідних політичних цілей, цілеспрямоване застосування релігійної мотивації, символів, гасел («священної боротьби» з іновірцями, битви «Добра і Зла», Божих і диявольських сил, відродження світового Халіфату), мобілізаційного потенціалу релігії заради легітимації та/або маскуванню політичних інтересів; або через перетворення релігійної доктрини на масштабну, а то й глобальну, військово-політичну програму (що породжує власне релігійний тероризм як особливий вид терористичних практик).

Разом з тим, виникає ціла черега запитань, які потребують своєї відповіді: чим обумовлена активна експлуатація терористичними угрупованнями саме релігійного чинника? Чому виникає і відтворюється релігійний тероризм, якщо тероризм як такий не вкорінений в жодну систему релігійних цінностей? В чому полягає сутнісна відмінність релігійного тероризму від інших форм тероризму? Чому саме іслам став сьогодні найзапобіганішою ідеологією, мотивацією чи прикриттям для терористичної діяльності? Невже в самій ісламській релігії закладені чинники її радикалізації та екстремізації? Зрештою, чи здатна секулярна система суспільних відносин дати адекватну відсіч релігійно вмотивованому тероризму? Вимушені визнати, що вичерпна відповідь на ці непрості питання на сьогодні навряд чи досяжна, бо потребує великої і копіткої дослідницької роботи. Тому обмежимося лише деякими висновками і міркуваннями.

Насамперед звернемося до питання, в чому полягає привабливість, абстрактно кажучи «позитивна функціональність», релігійної ідеології та психології для терористичної практики, а відтак – чому спроби використання релігії для виправдання та ескалації тероризму є такими поширеними і систематичними? На наш погляд, тому є ціла низка причин, кожна з яких сама по собі є достатньо вагомою, а в сукупності вони й обумовлюють сполучення релігії і терору в найрізноманітніших модифікаціях.

По-перше, слід зважити на тотальність релігійного світогляду, який вбирає, описує, пояснює, оцінює, норматизує індивідуальне і суспільне всебуття. Право, політика, економіка, влада, на загал уся світова реальність і над-світова «сакральна віртуальність» отримують в координатах тієї чи іншої релігії своє пояснення і витлумачення – і притому не одне, а десятки, і не подібних, а розбіжних, навіть альтернативних інтерпретацій, які відбивають історичну гетерогенність кожної великої релігійної традиції і внутрішню строкатість кожного священного тексту. Відтак релігійного змісту і виправдання, а за бажання і сакральної цінності, можна надати будь-якій діяльності, будь-якій ідеї, будь-якій меті і тим перетворити її на світоглядний та діяльнісний імператив.

По-друге, варто вказати на глибинну дихотомічність релігійного світогляду, який не тільки розмежовує людське і природне від надлюдського

і надприродного, а й протиставляє віру і невір'я, віру й іншовір'я, adeptів і опонентів, «відданих» і «відступників», «свого» і «чужого», Боже і диявольське – дихотомічність, яка неодноразово доводила свою колосальну мотиваційну та мобілізуючу роль в часі історії. Мало яка інша ідеологія може суперничати з релігійною у справі творення образу ворога та надихання на боротьбу з ним.

По-третє, надзвичайно важливим чинником є мотивуюча і надихаюча сила релігійної віри. Її крайня форма – релігійний фанатизм – у своїх агресивно-радикальних виявах творить сприятливе ідейне і психологічне підґрунтя для терористичної діяльності. Шалена енергетика фанатизму, до того ж свідомо підживлювана і спрямовувана у потрібне річище, стає дієвим засобом підготовки терористів (головно, суїцидального типу), поповнення лав пересічних виконавців, виховання нової генерації радикально налаштованої молоді.

По-четверте, зважимо на вкоріненість релігійного в етнічній свідомості, його за давнини і традиційність, що перетворює релігію на дієву, а в традиційних суспільствах – універсальну форму легітимації суспільної практики. В умовах глобалізаційної експансії постіндустріальних суспільств, жорсткого антагонізму геополітичних та економічних цінностей, конкуренції субцивілізацій – традиційне, архаїчне суспільство, прагнучи захистити найглибинні основи свого існування, обороняє, найперше, власну етнорелігійну ідентичність. Тож опір чужорідній експансії набуває і форм відчайдушної, національно і релігійно вмотивованої агресії, ідейно виправданої як спосіб захисту автохтонних цінностей, а відтак – тероризм нерідко постає як специфічна форма національно-визвольної війни, покликаної захистити етнорелігійну виключність²¹³.

По-п'яте, розбудована релігійна інфраструктура, зокрема, наявна релігійно-організаційна мережа, потенційно здатна стати зручним і надійним каналом для заснування місцевих осередків, поширення радикальних ідей, випробування медіа-технологій, кадрового поповнення, створення опорних пунктів для налагодження агентурно-інформаційної роботи тощо.

По-шосте, вкажемо на наявність відпрацьованих технологій використання релігії як політичного ресурсу, засобу інструментального, соціально-психологічного впливу на масову аудиторію, електорат, громадську думку, вироблених переважно у демократіях західного типу (де разом із розмежуванням сфер державного і церковного буття церква перетворилася із провідного суб'єкта політичної системи на один із дієвих політичних ресурсів).

З огляду на вказані чинники, процес релігієзації терористичної діяльності в реаліях сучасного світопорядку ставав невідворотним.

Але в ході динамічної еволюції терористичної практики і ментальності виникає і такий специфічний феномен, як *релігійний тероризм*. Безумовно,

²¹³ Див.: Етнорелігійний тероризм / Антонян Ю.М., ред. – М.: Аспект-Пресс, 2006. – С. 22-28.

релігійний тероризм в його чистому вигляді (власне, як і будь-які інші форми тероризму) зустрічається вкрай рідко і має, як правило, національний і політичний контекст, саме через глибоке переплетення релігійного, етнічного й політичного в існуванні будь-якої людської спільноти. Разом з тим, ця форма тероризму глибоко і сутнісно відрізняється від тероризму, так би мовити світського, арелігійного.

Про релігійний тероризм можна вести мову тоді, коли ідеї релігійної вищості і виключності, абсолютизація і протиставлення своєї конфесійної ідентичності усім іншим релігійним системам та їх носіям, нетерпимість до будь-яких інорелігійних виявів стають визначальними спонуканими для прямого застосування насильства (або ж загрози його застосування). Його джерело – за давня міждрелігійна і міжконфесійна ворожнеча різної природи; його «священна мета» – прагнення захистити нібито спаплюжені етноконфесійні чи релігійні цінності.

Новітня історія показує, що релігійний тероризм як специфічний різновид терористичної практики, за своєю метою найчастіше є: або засобом нещадної боротьби проти іншовірних (та їх святинь) всередині держави чи за її межами; або певним глобальним проектом – спробою утвердити тотальну, світову релігійну владу та вдосконалити у такий спосіб суспільство. Це дало підстави дослідникам політологічного фаху виділити два головні різновиди релігійного тероризму – «фундаменталістський» і «сектантський».²¹⁴ Ми принципово не можемо погодитися з подібною термінологією, невдалою ні за назвами, ані за хибним способом змішування різних ознак-критеріїв, але самий факт усвідомлення дуальності цілей релігійного тероризму є методологічно важливим.

В кожному разі, за силою свого впливу на національні та релігійні почуття, рівнем віктимності, масштабами загрози для національної і міжнародної безпеки – релігійний тероризм безумовно сильніший за тероризм політичний чи кримінальний.²¹⁵

Чим це обумовлене? Вкажемо на такі особливості релігійного тероризму.

- Якщо тероризм етнічний чи політичний веде боротьбу за певну територію і нібито обмежується нею, то тероризм релігійний воює за весь земний світ і вважає ворогом всі інші культури й цивілізації. Світ раз і назавжди поділений на вірних і невірних, обраних і проклятих, Божественне і сатанічне, праведне і грішне – і кордони цього поділу не є географічними. Тим самим релігійний тероризм стає явищем екстериторіальним, грубо кажучи, «вселенським»:

²¹⁴ Мошкова Л.І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах // Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04; Одес. нац. юрид. акад. / Л.І.Мошкова. — О., 2001. — С. 13-14.

²¹⁵ Див.: Арістова А.В. Віктимність релігійного тероризму / Алла Вадимівна Арістова // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави. – 2008. – № 8. – С. 76-79.

об'єкти його нападів розмиті і географічно, й етнічно, і соціально, ними потенційно є всі, хто не належить до даної релігії (конфесії), не знає «істинного Бога» чи служить йому у «неправильний» спосіб.

- Релігійний тероризм сприймає насильство над «грішниками» як здійснення Божої волі, священний акт, тож насильство набуває пріоритету і самоцінності, вищого смислу і обов'язку, стає перевіркою на відданість релігійним імперативам. Звідси – гранична віктимність релігійного тероризму, жодних встановлених обмежень щодо кількості жертв та масштабів завданих руйнувань, навпаки, численність жертв набуває першочергового і сакрального значення. Згідно з оцінками дослідницького центру RAND, статистика глобального тероризму за період від 1970 по 2005 рік свідчить про щорічне зростання кількості жертв: якщо у 1970 році «середньостатистичний» теракт забирав життя чи вів до поранення 4,47 осіб, то у 90-ті роки – вже 12,29 осіб, а на початку XXI ст. «коефіцієнт летальності» сягнув 14,49. При цьому, якщо внаслідок нападу «світських» терористів в кожному теракті страждало, в середньому, 3,27 осіб, то для жертв «релігійних» терористів цей показник майже в 9 (!) разів вищий – 27,05.²¹⁶
- Кожна терористична атака сприймається елементом глобальної і безкінечної Священної війни. Жодному з людей не дано знати, коли ця війна скінчиться й «ситуація на землі» відповідатиме «ситуації на небі», а «Бог буде остаточно задоволений». Тому релігійний тероризм спрямований у далеке майбутнє, йому не властиве відчуття поточної завершеності боротьби, тим паче марно чекати відмови від неї. Його носії і виконавці здебільшого вважають себе не терористами, а відданими бійцями «священного фронту», спасителями, рятівниками, готовими на будь-які випробування заради виконання свого месіанського призначення.
- Такі «рятівники» не відчують себе обмеженими світськими моральними, правовими, політичними чи військовими нормами – для них норми цього «зіпсованого злом» світу просто не є значущими; вони виносять себе поза його межі і готові до його остаточного і безжального руйнування, визнаючи власну відповідальність за все скоєне лише перед Богом. Показово, що релігійний тероризм найчастіше позиціонує себе як здійснення санкціонованого Богом правосуддя, тобто як контрправову, контрнормативну для суспільства силу. Поширеною є практика вчинення показового суду, винесення ворогам смертних вироків та їх негайного виконання, при цьому вражає нерозбірливість щодо «підсудних», серед яких можуть трапитися і трапляються одновірці – нерозбірливість, прямо пов'язана з уявленнями про напередзадану

²¹⁶ Глобальний тероризм. Статистичні дані [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.washprofile.org/ru/node/1410>.

винність кожного, хто не є активним учасником «священної битви» і не стає до лав бійців.

- Культивування войовничої нетерпимості і релігійного фанатизму, віктимізує не тільки «гріховний» світ, але й постать самого терориста. Релігійні терористи готові до будь-яких форм насильства і летальності не тільки щодо інших, але і щодо самих себе. Проявом цього (особливо серед пересічних виконавців) є внутрішня готовність до смерті, мучеництва і самопожертви як «найкоротшого і найпевнішого шляху до раю», очікування винагороди за свої дії у майбутньому житті.

Психолого-психіатричні дослідження особистісних якостей терористів, попри фрагментарність таких відомостей (почасти тому, що об'єктом досліджень стає відносно невелике коло індивідів, почасти з причин закритості інформації), свідчать, що до числа домінуючих рис і схильностей належать: тенденція до екстерналізації, пошуку зовнішніх джерел особистих проблем, а відтак і ненависть до представників інших релігійних, національних та соціальних груп; особлива жорстокість при здійсненні терористичних актів, відсутність співчуття до жертв; схильність постійно бачити загрозу з боку інших (аж до параноїдального синдрому) та готовність негайно відповідати на неї агресією; примат емоцій над розумом, емоційна нестійкість; іманентно притаманний нарцисизм, переконання у своїй обраності і перевазі над іншими; замкнутість на своїй терористичній групі, її цінностях та цілях активності, аж до ізоляції; гранична нетерпимість до інакодумців і фанатизм, породжений ідеями спасіння своєї етнорелігійної групи та повного винищення її ворогів; стремління до смерті; віра у володіння абсолютною, єдиною і остаточною істиною (або ж у те, що нею володіють їх керівники), у своє месіанське призначення в ім'я спасіння своєї нації або одновірців.²¹⁷ Все це у своїй сукупності дозволяє вести мову про специфічну «ментальність тероризму» як особливого світоглядно-психологічного феномену.

- Оскільки ця категорія терористів часто не висуває політичних цілей чи матеріальних претензій, попередніх умов чи ультиматумів, тому вона і не виявляє зацікавлення у проведенні переговорів. Сьогодні вже став крилатим вислів одного з представників діючої в США Національної комісії з протидії тероризму: «Сьогодні терористи не збираються сідати за стіл переговорів, вони прагнуть знищити цей стіл і кожного, хто сидить за ним». Як наслідок, накопичений досвід переговорів з терористами, врегулювання гострих конфліктів та професійної медіації у подібних випадках стає практично незастосовним, а протидія релігійному тероризмові набирає, за рідкісним винятком, силових форм.

²¹⁷ Антонян Ю.М., Давидадзе М.Д. Этнорелигиозные конфликты: проблемы, решения / Ю.М. Антонян, М.Д. Давидадзе. – М.: Издательство «Щит-М», 2004. – С. 110-115.

- Не можна обминути увагою і ту прикметну обставину, що керівники релігійно-терористичні угруповань розглядають молодь як найпривабливіший сегмент для навернення до своїх лав. Молодь найбільше піддається ідеологічному впливу та маніпуляціям, виявляє найвищу емоційну насиченість дій, жадобу до активності, романтизм і віру в ідеали, готовність до життя і смерті заради чистої ідеї. Релігійна мотивація, за умов застосування технологій її актуалізації, екстремізує і фанатизує світогляд юнацтва, закладаючи комплекс ідей та відчуттів власної релігійної вищості й виключності, нетерпимості до будь-яких інорелігійних виявів. «Сьогодні ми очікуємо появу нового покоління терористів, – відмічав Клод Моніке, Генеральний директор Європейського центру стратегічних досліджень в галузі розвідки й безпеки. – Це ті, кому 11 вересня 2001 року було лише по 12-15 років. За пробіглий з тієї пори час вони пройшли серйозну ідеологічну обробку і готові до виконання тих самих актів насильства, що їх скоїли старші брати 10 чи більше років тому».²¹⁸

Жодного сумніву, що релігійний тероризм, претендуючи на оборону і захист релігійних цінностей, насправді не тільки не рахується з дійсними релігійними цінностями, а брутально спотворює, вульгаризує і дегуманізує їх зміст. «Терор в ім'я релігії, - підкреслює відомий західний релігієзнавець Коул Дьюрем, - є одним із найгірших зловживань цією релігією».²¹⁹ Втім, за сучасних світових подій усвідомлення несумісності тероризму з віровченням та етикою основних релігій світу для пересічного індивіда стає все складнішим.

Терористичне насильство потенційно здатні застосовувати представники будь-якої національності та віросповідання. Втім, навіть поверховий аналіз діючих у теперішній час терористичних угруповань показує, що тероризм як форму насильства застосовують переважно мешканці або вихідці з мусульманських країн і під ідейним прикриттям ісламу. Один із найвідоміших вітчизняних релігієзнавців В.Єленський, спираючись на опрацювання зарубіжних джерел, систематизує такі дані: у 1980-ті роки від 43% до 49% конфліктів у світі (як релігійних, так і нерелігійних) відбувалися за участю мусульман; напередодні 1990-их років мусульмани брали участь *максимум* у 82% всіх релігійних конфліктів, після 90-их рр. – вже як *мінімум* у 88%, а у 2003-04 рр. *всі релігійні конфлікти* відбувалися за участі мусульман; окрім того, більшість нових терористичних

²¹⁸ Moniquer Claude. Europa's Radical Young Muslims Turn to Violence / Claude Moniquer // Цит. за: Олбрайт М. Религия и мировая политика. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 221.

²¹⁹ Дьюрем К. Права человека и правительственная политика по отношению к религиозному экстремизму и терроризму / Коул Дьюрем // Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття. Науковий щорічник. За загальною редакцією А.Колодного, М.Бабія. – К., 2004. – С. 24.

груп від 1980 р. є ісламськими і більшість актів тероризму скоєні мусульманами.²²⁰ Саме іслам став сьогодні найуживанішою ідеологією та мотивацією терористичної діяльності і найпарадоксальнішим є те, що в більшості випадків насильство чинять мусульмани проти самих мусульман. Відомо, що на початок 2008 року налічувалося понад 300 організацій «політичного ісламу», близько 170 з яких брали чи беруть участь у терористичній діяльності.

Нічого дивного, що в останні десятиліття соціум захлинувся лавиною інформації, маркерами якої стали словосполучення «радикальний іслам», «ісламський екстремізм», «ісламський тероризм», «ісламський фанатизм», «ісламська агресія», «ісламський фундаменталізм», «ісламізм» тощо, а разом з ними міцно закріпилися стереотипи мислення й мови.

Як вже зазначалося у підрозділі 1.2., феномен синтезу ісламської (чи квазі-ісламської) ідеології та терористичної практики віднаходить альтернативні пояснення серед наукового загалу – від переконання в тому, що ісламу іманентно притаманні концепти і вчення радикального характеру до палкого обстоювання миролюбності й гуманізму ісламу і певності в тому, що будь-яке угруповання, яке вдається до силових дій і позиціонує себе при цьому як ісламське – насправді таким не є, а лише маскується «оболонкою» ісламу, інструментально використовує іслам заради цілком певних зисків, дискредитує і спотворює тим велику духовну традицію в очах мільйонів землян.

На нашу думку, інспірації й мотиви агресивності «ісламських» релігійних терористів (власне, як і «буддійських» чи «християнських») не варто шукати у релігійному вченні, моралі та етиці ісламу (буддизму чи християнства) – кожна з цих релігій містить як загальнолюдське, так і власне, своєрідне «прочитання» цінностей гуманізму.²²¹ Водночас категоричне заперечення будь-якого зв'язку ісламу із радикально-екстремістською діяльністю в умовах інтенсивного і масового виникнення практично в усіх географічних зонах поширення ісламу численних релігійно-політичних угруповань та організацій,²²² які презентують себе саме як ісламські,

²²⁰ Єленський В. Релігія, конфлікт, терор: тенденції та прогнози / Віктор Єленський // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави: Інформаційно-аналітичний бюлетень. – 2008. – № 8. – С. 47.

²²¹ Хоча певні максималістські парадигми є іманентно притаманними будь-якій релігійній ідеології, про що йдеться у підрозділі 1.2.

²²² За оцінками аналітиків, кількість таких угруповань зараз наближується до півтисячі, а їх осередки і філії діють не тільки по всьому мусульманському світі, а й на глобальному просторі – Алжир, Афганістан, Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Ізраїль, Індія (Джамму і Кашмір), Ірак, Йемен, Кувейт, Ліван, Малайзія, Марокко, Палестина, Пакистан, Саудівська Аравія, Сінгапур, Британія, Голландія, Ірландія, Чечня, Кабардино-Балкарія, Карачаєво-Черкесія, Узбекистан, Україна тощо. Найвідоміші серед них: «Аль-Каїда», «Джемаа Ісламія», «Джихад», «Ісламський Джихад», «ХАМАС», «Ансар аль-іслам», «Хезболла», «Фронт ісламського порятунку», «Талібан», «Ісламська партія визволення», «Мухаджіри», «Ісламська

прагнуть утвердитися саме в мусульманському середовищі, спираються на ті чи інші інтерпретації засадничих концептів ісламської релігії, – виглядає надто непереконливо.

Ймовірно, причини сполучення ісламських ідей та екстремістської практики слід шукати в закономірностях і особливостях сучасної трансформації всього мусульманського світу, що охопила і систему світоглядних уявлень, і системи соціальних відносин та інститутів, і самі засади функціонування традиційного суспільства, і внутрішню структурованість мусульманської ойкумени, і характер її взаємовідносин з іншими сегментами глобальної цивілізації. Розгортання макросоціальних процесів, глибоко суперечливих за самою своєю природою, завжди проявлялося назовні у конфліктних формах свідомості і практики, через які, власне, оці радикальні трансформації й здійснювалися в історії. Нинішня політизація й радикалізація значної частини мусульманського (і не тільки!) загалу, аж до її крайніх форм, не є раптовою чи несподіваною, а, навпаки, уявляється цілком закономірним наслідком біфуркаційного етапу розвитку світової цивілізації.

Об'єктивні і суб'єктивні чинники такої радикалізації вже давно осмислюються науковими колами. Так, мало не аксіоматичним став висновок про те, що активна терористична діяльність є формою силового опору проти глобальної «західної інтервенції» у традиційну ісламську культуру; протестом проти настирливої економічної та політичної експансії розвинутих держав; відповіддю на загрози вкоріненим нормам, символам і смислам мусульманства; засобом за будь-яку ціну вберегти власну ідентичність і цивілізаційну «суверенність».

На тлі глобалізації розгортається нині й інший, не менш конфліктогенний макросвітовий процес, – пасіонарне пробудження мусульманської умми, геополітичний ренесанс країн, що складають ісламську цивілізацію. А відтак конкуренція світових суб'єктів за чільне місце у новому світопорядку тягне за собою і релігійно-ціннісний антагонізм, вимагає свого виправдання в численних версіях релігійно-політичних ідеологій. Цим частково пояснюється показовий факт, що всі активістські рухи виступають за процес так званої *повторної соціалізації* або *ісламізації* індивідуума; мобілізації політичних, економічних і адміністративних ресурсів спільноти; різкого звинувачення західних моделей розвитку та озахідненої правлячої еліти. Це – завжди у тій чи іншій формі заклик до більшого ісламського самоусвідомлення і навернення на «прямий шлях

армія спасіння», «Озброєна ісламська група» та ін. В середньому за рік з'являється до 60 нових політичних організацій, чия назва містить слова або вирази з однозначно ісламськими конотаціями. Крім того, за останнє десятиліття активізувалися і «спливли на поверхню угруповання» або раніше невідомі, або пасивні чи тривалий час недіючі, або такі, що вважалися знищеними, причому на територіях, які не входили до зони їх традиційного розташування.

Ісламу», запровадження ісламу на всіх рівнях: від особистого до громадського і державного життя.

Крім того, до числа вагомих факторів підживлення і відтворення екстремістської свідомості та активізації угруповань радикального типу справедливо віднесені суперечливі соціально-економічні й політичні умови буття мусульманських країн, більшість яких і досі складає світову периферію: зростаюча поляризація різних сегментів мусульманського світу за рівнем життя; разючі економічні диспропорції між представниками різних соціальних, національних, етноконфесійних груп; виразна відсталість порівняно зі світом розвинутих, забезпечених країн; відсутність стійкої і дієвої державної влади; опозиційні, сепаратистські, іредентистські, визвольні рухи, які роздирають суспільства із-середини; низький рівень масової освіти; нав'язувана ідеолого-інформаційна політика; вкорінені ментальні архетипи традиційної культури; розвинуті інститути організованої злочинності та її зрощеність з військовими і фінансовими колами, усталені мережі зброєпостачання й наркотрафіку; за давнини міждержавні і міжконфесійні конфлікти, слабко керовані міграційні потоки тощо.

Звертається увага і на такий потужний чинник екстремізації умми, як синдром «обурення» і «розчарування». Мусульманська цивілізація, знаючи минулі століття стрімкого злету і розквіту, вимушена була усвідомлювати і переживати добу дошкульної геополітичної поразки, разючого соціального, економічного, технологічного відставання, колоніальної неволі, жевріння на маргінесах світового розвитку. Молоді генерації, виховані з установкою, що іслам – найдавніша, найповніша і найдосконаліша з монотеїстичних релігій, а пророк Мохаммед – останній і найголовніший провідник Божої волі, вимушена жити в реаліях відсталого від західної цивілізації світу, що не може не підживлювати почуття образи і гніву, жадобу помсти і реваншу, які в сукупності творять родючий психологічний ґрунт для екстремістської свідомості й практики.

Меншу увагу дослідників привернув той аспект – а на наш погляд, гідний спеціального аналізу – що інституалізація терористичних практик здатна чинити важливі функціональні впливи на саму ісламську цивілізацію, яка, відтак, перетворюється на «зацікавлену сторону». А саме:

1. силове протистояння західному світові під ідеологемою священної боротьби виявилось доволі ефективним способом консолідувати численні ісламські країни, роздерті як зовнішніми протиріччями, так і внутрішніми економічними, політичними, національними, релігійними конфліктами;
2. транснаціональний тероризм зарекомендовує себе потенційно дієвим засобом розширення геополітичних кордонів ісламського світу, за рахунок стратегії відсепарування від інших цивілізаційних утворень територій, заселених мусульманськими етноконфесійними меншинами і діаспорами;
3. підтримання войовничої нетерпимості до інших вірувань, активних форм релігійного фанатизму є важливим чинником збереження

традиційних релігійних інститутів та опору секуляризаційним тенденціям;

4. історичний фактаж дає підтвердження на користь «продуктивності» сполучення тероризму з національно-визвольними рухами, особливо в контексті триваючого процесу світової деколонізації та його наслідків і «повстання суверенітетів»;
5. тероризм, далі, демонструє і свою здатність до сенсотворчих функцій: терористичні методи боротьби з їх наочними наслідками, вразливістю для супротивника, негайним резонансом нерідко надають смисл життю і суспільній активності цілих мас соціально незахищених, незабезпечених, уражених в своїх правах і свободах, малоосвічених людей, котрі потребують чіткої вказівки на конкретних винуватців їх важкого життєвого становища, ідейного проводу і патерналістського захисту;
6. нарешті, не можна нехтувати й тим, що на місцевому рівні подібні організації успішно розв'язують соціальні й особисті проблеми. Працевлаштування, гуманітарна допомога, освітні й медичні послуги, робота з населенням тощо перетворюють їх на специфічний засіб задоволення соціальних потреб.

Саме наявність таких аспектів «позитивної функціональності» у сенсі збереження і саморегуляції мусульманського автентизму частково пояснює той факт, чому активність релігійно-політичних угруповань, навіть в її екстремістських формах, приваблює багатьох освічених мусульман. Нинішні екстремістські орієнтовані організації – зовсім не «збіговисько маргіналів і фанатиків», безглуздо відданих культу жорстокості й насильства. Більшість з них ефективно функціонують у рамках політичної системи, зосереджені у великих містах, діють під керівництвом високоосвічених лідерів, охоплюють значне число студентів і освічених послідовників, представників престижних професій (інженерів, науковців, правників, лікарів, освітян, військових), ведуть ефективну роботу і здобувають популярність і довіру серед різних категорій населення.

Деякі зарубіжні (у т.ч. російські) дослідники пропонують чітко розмежувати сферу застосування категорій «іслам», «ісламський» і «мусульманський»: терміном «ісламський» слід означувати все, що стосується ісламу як системи норм (віроповчальних, культових, економічних, сімейних тощо), а поняттям «мусульманський» – все, що стосується практики їх наслідування (чи порушення) з боку віруючого населення.²²³ За такого підходу, насильство і терор тлумачаться як явища, що не мають відношення до ісламу як такого, але є формою асоціальної діяльності мусульман (себто є «мусульманським», а не «ісламським» тероризмом). Не думається, що маніпуляція з термінами здатна розв'язати суть проблеми, тим паче, що

²²³ Игнатенко А. Эпистемология исламского радикализма / А. Игнатенко // Россия и мусульманский мир: Научно-информационный бюллетень / РАН ИНИОН. Центр гуманит. науч.-информ. исслед. – М., 2009. - № 11 (209). – С. 131-132.

словосполучення штибу «мусульманський тероризм» рівним чином не стануть науково-адекватними. Проте, цей підхід цікавий іншим: аргументується настійність кардинальних змін у базових засадах антитерористичної політики – необхідною умовою подолання тероризму вважається першочергове усування тих чинників, котрі вимушують мусульман вдаватися до дій екстремістського типу. Показовим в цьому сенсі є щорічні доповіді Державного департаменту США про свободу віросповідання в світі, в яких акцентується важливість розрізнення між *релігійними переконаннями* людини та *практичним характером їх сповідання*, у контексті чого відмічена стривоженість як діяльністю ваггабітів у Саудівській Аравії через їх терористичні замисли, так і потребою захисту ваггабітів в ряді інших країн як мирної, але дискримінованої етноконфесійної меншини.

Тож функціонування і життєдіяльність ісламу, його вже виявлений і ще не здійснений потенціал, його високі ідеє-образи і низинні спотворення – все це являє собою складну реальність, яка не виписана одномірною формулою.

Мусимо визнати – будь-які кордони не спроможні сьогодні захистити політичний, культурний, релігійний, світоглядно-ціннісний простір того чи іншого народу, суспільства, держави від небезпеки ескалації терористичних практик, в тому числі «квазі-мусульманського» типу. Невичерпний конфліктогенний потенціал сучасної доби переформатування світової цивілізації, на жаль, не лишає сумнівів у факті збереження загроз міжнародного тероризму в найближчому майбутньому, швидше за все, у його нових формах і виявах, але на тому ж самому, вже апробованому релігійному підґрунті.

7. Ідеологічні особливості радикально-екстремістських організацій в ісламському світі

У багатьох частинах світу нині функціонують радикально-екстремістські організації і течії, що історично виникли на Близькому й Середньому Сході та у Північній Африці. В межах даного параграфу ми зупинимось на розгляді найсуттєвіших ідеологічних особливостях *ваггабізму* та партій «*Аль-джамаа аль-ісламія*» і «*Хізб-ат-Тахрір*», обраних серед інших саме тому, що їхні ідеї чи не найсильніше впливають сьогодні на формування ідеологій радикального типу.

До числа ранніх радикальних течій, які, зазнавши деяких ідеологічних трансформацій, діють у сучасному світі, належить ваггабізм, що виник у XVIII ст., у східній частині Аравійського півострова. Свою назву ця течія отримала за іменем засновника Мухаммада ібн Абд аль-Ваггаба (Сулеймана Ат-Тамімі). Вчення Мухаммада ібн Абд аль-Ваггаба у своїй головній частині